

Лекція 7. Європа та світ у XVI – XVIII ст.

Міжнародні відносини

Основні конфлікти епохи спалахнули через кілька питань: релігійні суперечки, конкуренція за торговельні шляхи та територіальне суперництво.

Кульмінацією релігійних (католики проти протестантів) і територіальних проблем стала **Тридцятилітня війна (1618–1648)**. Війни XVII ст. послабили Іспанію та Австрію, але зміцнили Францію. **Війна за іспанську спадщину (1701–1714)** була ще однією загальноєвропейською війною, але ця війна поширилася по всьому світу й охопила колонії. Війна була викликана суперечливими претензіями на іспанський престол після смерті бездітного короля (Карла II). Голландія, Англія та німецькі держави виступили проти Франції, Іспанії, Баварії, Португалії та Савойї. Ця війна ознаменувала піднесення Англії та Пруссії як великих держав і кінець французької гегемонії в Європі.

З 1756 по 1763 рр. в Європі та колоніях йшла **Семирічна війна**, яку можна вважати першою глобальною війною – *Велика Британія та Пруссія* (Фрідріх Великий (1712–1786) – король-просвітителю і талановитий воїн) воювали з *Австрією, Росією та Францією*. Основними конфліктуючими сторонами були Великобританія і Франція. Війна передала контроль над Канадою (з відокремленням Флориди, Нова Франція зникла з карти) та Індією (Бенгалія) до Великої Британії, але також збільшила витрати на захист американських колоній (війна загнала Британію у великі борги. Щоб погасивши борг, англійський уряд ввів нові податки на свої колонії).

Інше велике суперництво включало **османсько-європейський конфлікт**, який розгортався в південно-східній Європі та в Середземному морі. У 1683 р. османи провалили облогу Відня. Експансія османів у Європі була припинена.

Європейські держави конкурували одна з одною за торгові шляхи по всьому світу.

Це стосувалося піратства в Карибському басейні, а також спарингів Франції, Голландії та Англії з португальцями та Іспанією (і один з одним) у багатьох частинах земної кулі.

В Атлантиці та в Карибському басейні європейські держави покладалися не лише на свої військово-морські сили, але й на практику *каперства*, або ліцензування капітанів, які володіли своїми суднами приватно, для захоплення ворожих кораблів або рейдів у ворожі порти. (Межа між піратством і каперством була дуже тонкою.)

Каперу (нім. *Kaper*), корсари (фр. *corsaire*), приватири (англ. *privateer*) — приватні особи, які з дозволу верховної влади держави, що воює, використовували озброєне судно (також зване капером, приватиром або корсаром) з метою захоплення торгових кораблів ворога (інколи ж і судів нейтральних держав).

В азійських водах малайські та японські пірати викликали особливе занепокоєння, і коли китайський уряд дозволив португальцям закріпитися в Макао, це було винагородою їх за придушення піратства в регіоні.

Було кілька важливих суперництв, пов'язаних із торгівлею та колоніями. Одне з них – *англо-голландська та англо-французька* конкуренція за частини Північної Америки – район Нью-Йорка (1667, колишній Новий Амстердам) у випадку першого, Канада у випадку останнього (1763) – обидва виграні англійці в 1600-х і 1700-х рр.

Крім того, більшість європейських держав сварилися через острівні колонії та судноплавні шляхи в Карибському морі, або «Вест-Індії».

Південно-Східна Азія та Індія стали ареною конкуренції наприкінці XVI – XVII ст., коли іспанці та португальці були відтіснені голландцями, французами та англійцями. Голландці зміцнили свою присутність на «Островах спецій» (у сучасній Індонезії та навколо неї), тоді як англійці протягом XVIII ст. розширили свою присутність в Індії за рахунок французів.

Індійський океан загалом став свідком великого торговельного суперництва протягом XVII – XVIII ст. (1501–1736 – час **Сефевідів у Персії**). Османська імперія та Сефевідська Персія змагалися за економічний вплив тут.

Османи та Сефевіди ворогували через торгівлю та релігійні розбіжності (сунітський іслам проти шіїтського).

Також важливим було омансько-європейське суперництво, яке спалахнуло в середині XVII ст., коли арабська держава Оман повстала проти португальського колоніального панування. Оманці витіснили португальців з Оману, портів Суахілі, таких як Занзібар. Також деякий час Оманська імперія конкурувала з Британською Ост-Індською компанією та іншими європейськими комерційними структурами, які намагалися прорватися на ринки Індійського океану протягом XVII – XVIII ст.

Наприкінці XVIII ст. Росія заснувала на Алясці колонію, якою керувала Російсько-американська компанія (тільки в 1867 р. Аляска була продана США). На Алясці росіяни воювали проти корінних американців та ескімосів. Крім того, щонайменше 80 % корінного населення Алеутів загинуло через російську колонізацію, завдяки насильству, поширенню хвороб і алкоголізму.

Політичний розвиток

У Європі виникли дві основні форми правління: абсолютизм (консервативні еліти) і парламентаризм (прогресивні еліти).

У першому випадку монарх був теоретично всевладним, без правових обмежень щодо його або її влади. (У реальному житті абсолютні монархи можуть бути обмежені слабкими особистостями, нездатними до співпраці дворянами або ненадійними арміями). Абсолютизм в Європі зазвичай виправдовувався доктриною божественного права, згідно з якою монарх править з волі Бога.

Божественне право можна порівняти з мандатом небес у Китаї чи колом справедливості на Близькому Сході.

Цензура та обмеження соціальної мобільності були правилом абсолютних монархій.

У Центральній і Східній Європі, особливо в Росії, кріпосне право зберігалося набагато довше, ніж у Західній Європі, де здебільшого зникло в епоху Відродження.

Менша кількість європейських держав обрала парламентаризм, за якого правитель керував законодавчим органом, який призначався аристократією або обирався деякими або всіма людьми. Звільнившись від іспанського правління, голландці розвинули парламентську систему, в якій існував навіть не король, а виконавча посадова особа – штатгальтер, який розділяв владу з великою радою під назвою Генеральні штати.

Кілька незначних держав, у тому числі міста-держави Венеція, створили подібні системи, але найвідоміша виникла в Англії. Тут монархи були змушені ділитися владою з парламентом з XIII ст.

Країни з парламентською системою користувалися певними перевагами. І голландці, і англійці розвинули сильну комерційну економіку, потужний флот, урбанізовані суспільства, а інтелектуальні та культурні погляди були відносно відкритими та вільними від релігійних переслідувань. Хоча бідність і нерівність існували, соціальна мобільність, як правило, була більшою, ніж в абсолютистських монархіях.

Економічне зростання

У сільськогосподарській сфері виробництво зросло, незважаючи на те, що велика частина світу, особливо північна півкуля, постраждала від Малого льодовикового періоду. Багато факторів спричинили таке зростання виробництва. Колумбійська біржа принесла нові культури, особливо кукурудзу, картоплю, помідори та маніок, привезені до Афро-Євразії з Америки. Удосконалення методів землеробства також відіграло свою роль: кращі добрива та наукова сівозміна культур і полів.

Торгівля та банківська справа стали більш важливими, а купецькі класи заробили великі багатства.

Виробництво також розширилося, а класи ремісників зростали в розмірах і впливі. У всьому світі більшість виробництва продовжувала здійснюватися вручну та в невеликих масштабах. До XVII ст. і особливо до XVIII ст. відбувся помітний підйом машинного виробництва, кустарної промисловості, яку можна вважати протоіндустріальною.

Протоіндустріалізація – найвидатніша в Європі – заклала основу для справжньої індустріалізації наприкінці XVIII – XIX ст. (Такі машини, як літаючий човник і прядильна машина, що прискорили виробництво бавовни, були винайдені ще в 1733 і 1764 рр.).

Економічні філософії

Збільшення торгівлі призвело до ранньої теорії макроекономіки для націй Європи. Відповідно до теорії меркантилізму, країна активно прагнула торгувати, але намагалася не імпортувати більше, ніж експортувала (інакше країна була б залежною); тобто намагалися створити сприятливий торговий баланс. Торговельний дефіцит зумовлював залежність від інших країн, а отже, передбачав слабкість. Звичайно, надлишок однієї країни повинен був компенсуватися дефіцитом іншої країни. Щоб вирішити цю дилему, європейські країни гарячково почали колонізувати. Колонії давали материнській країні сировинні ресурси (не вважалися імпортом, оскільки метрополія ними «володіла»), водночас створюючи нові ринки для переробленого експорту. Щоб ще більше сприяти цим зусиллям, монархії сприяли розвитку вітчизняної промисловості та встановлювали мита на імпорт із конкуруючих імперій.

Загалом меркантилістські держави розглядали всі інші держави як суперників і прагнули бути самодостатніми. Вони вважали бажаним державний контроль над усією економічною діяльністю.

До другої половини XVIII ст., принаймні в Європі, нова економічна концепція набула поширення. Це був *капіталізм*, який наголошував на *вільній торгівлі* та стверджував за *менший державний контроль над економікою*. Рука об руку з індустріалізацією капіталізм незабаром революціонував економічне життя в усьому світі.

Піднесення промислового класу бере свій початок у концепції приватної власності. **Адам Сміт** (1723 – 1790), шотландський економіст і філософ-етик, засновник класичного напрямку сучасної економічної теорії, писав у своїй головній праці «**Дослідження про природу і причини багатства народів**» (англ. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*) (1776 р.), що *економічного процвітання та справедливості найкраще досягти через приватну власність*. Люди повинні володіти засобами виробництва та продавати свої продукти та послуги на вільному та відкритому ринку, де попит на їхні товари та послуги визначатиме їхні ціни та доступність. Система вільного ринку (також відома як капіталізм), стверджував А. Сміт, найкраще задовольнила б потреби та бажання окремих людей і націй у цілому. Коли уряди повністю відмовляються від регулювання, цей процес називається *капіталізмом*.

Адам Сміт написав свою книгу у відповідь на західноєвропейські практики меркантилізму, які домінували в епоху досліджень.

Примушення до праці

На жаль, це глобальне зростання продуктивності та добробуту спиралося на основу примусової праці, яка набувала багатьох форм. Атлантична работоргівля була великою (утворювала серце трикутної торгівлі атлантичного світу), як і арабська работоргівля та ринок рабів у Південно-Східній Азії. Кріпацтво було поширеним у Європі, особливо в східних регіонах, таких як Росія. В Америці плантаційне та товарне сільське господарство – зокрема, вирощування цукрової тростини, бавовни та кави – ґрунтувалося на рабстві та невилній (або погано оплачуваній) праці.

Отже, визначальними напрямками у господарському розвитку країн Західної Європи була буржуазна перебудова, формування індустріального ладу.

XVI – XVIII ст. в еволюції європейської цивілізації були періодом переходу від аграрного до індустріального суспільства. Англійська буржуазна революція (1640 – 1660) завершила період пізнього середньовіччя (XVI – перша половина XVII ст.) і поклала початок новій історії (друга половина XVII – XVIII ст.). Зміст перехідної епохи полягав у розкладі феодальних відносин і генезисі основних ознак буржуазного суспільства, яке внаслідок промислового перевороту в Англії і французької буржуазної революції перетворилося в систему, що згодом стала панівною в Європі й у світі.

Передумови **індустріалізації** господарства склалися в другий період європейського феодалізму в країнах Північно-Західної Європи (Англії, Нідерландах, Франції). Головними з них були: просте товарне виробництво, купецько-лихварський капітал, руйнація натурально-господарських форм феодального господарства, ремісничих цехів, купецьких гільдій, грошова рента, становлення внутрішніх національних ринків. Міжнародна торгівля сприяла створенню загальноєвропейського товарного і грошового ринку.

Для перехідного періоду характерні значні досягнення в галузі науки і техніки. Посилився міжгалузевий і внутрішньогалузевий розподіл праці. У XVI ст. налічувалося майже 100 основних галузей ремесла, у XVIII ст. – 200. Лише в текстильній галузі було більш як 20 спеціальностей. Впровадження верхньодійного колеса у млинах, механічних самопрядок, горизонтальних ткацьких верстаків, багатоярусних шовкопрядильних механізмів підвищувало

продуктивність праці в текстильній промисловості у 3-4 рази. Розвивалися доменне виробництво, книгодрукування за допомогою літерного набору; використовувалися механічні молоти, годинникові механізми з маятником; з'явилися нові типи кораблів; відбулися зміни в агротехніці.

Важливу роль в економічному розвитку Західної Європи відіграли географічні відкриття кінця XV – початку XVI ст. Відкриття Америки і португальського шляху до Індії надали певних переваг у веденні торгівлі тим країнам, що лежали на узбережжі Атлантики. Першість у європейській торгівлі XVI ст. належала Португалії та Іспанії. Вони ж започаткували колоніальні володіння європейських країн, які згодом справили надзвичайно великий вплив на європейську політику та економіку. Лише наприкінці століття іспанців і португальців почали тіснити Англія, Нідерланди, Франція.

Одним із важливих наслідків зазначених подій став небувалий досі приплив до Європи золота й срібла, який спричинив падіння вартості монети і одночасне зростання цін на предмети споживання. За короткий час кількість грошей зростає більш ніж у десять разів, що сприяло розвитку комерційного капіталу.

Складні операції європейського купецтва, розширення торгових оборотів і безперервність торговельних угод покликали до життя нові установи – біржі, де купці або їхні прикажчики могли щоденно зустрічатися й укладати комерційні та грошові угоди. Найбільш відомі біржі вирости в Ліоні і Антверпені.

Грошові операції тієї епохи були пройняті духом сміливої заповзятливості і ризикованих рішень. В середовищі нового класу – буржуазії – утворюється своя аристократія, яка формується шляхом нагромадження великих готівкових капіталів у найбільш спритних ділків, здебільшого в результаті різних кредитних операцій.

Розклад західноєвропейського феодалізму був пов'язаний з такими процесами, як:

- наближення спеціалізації ремесла до рівня мануфактурного поділу праці;
- посилення майнової і соціальної диференціації;
- формування великих капіталів і розвиток розширеного відтворення.

У сільському господарстві позиції феодалізму були міцні, а тому процес розкладу його йшов повільніше. Феодальна земельна власність поступово зробилась об'єктом купівлі-продажу, розорення дрібного й середнього

дворянства набуло широких масштабів. Селянське володіння еволюціонувало у дрібну селянську власність, феодальна грошова рента й оренда – у капіталістичну ренту й оренту, застосовувалася наймана робоча сила; зростало міське населення.

Велику роль у процесі генезису індустріальної цивілізації відіграли буржуазні революції в Нідерландах (1566–1609); Англії (1640–1660); американська (1775–1783); у Франції (1789–1794).

Нідерландська буржуазна революція призвела до виникнення індустріального суспільства в Голландії, але не мала впливу на інші європейські країни. Це зробила буржуазна революція в Англії, що почалася за умов розвитку індустріального устрою в економіці країни. Зростали обсяги багатогалузевого мануфактурного виробництва, торгівлі, зміцнилися позиції буржуазії і буржуазної власності. З'явилося економічно міцне середнє і дрібне дворянство – джентрі, яке вело господарство на індустріальній основі. Аграрний переворот XVI ст. знищив старе феодальне землеволідіння, прискорив процес обезземелення селян, сприяв виникненню фермерства.

* **Джентрі** (англ. *Gentry*) – соціальний стан в англійському суспільстві XVI– XVII ст., нетитулована середня й дрібна шляхта.

Речниками джентрі були купці, які ніколи не займалися сільським господарством. Джентрі відіграли велику роль в Англійській революції XVII ст., зокрема, вихідцем з джентрі був Олівер Кромвель.

Англійське слово джентльмен походить від слова джентрі.

В європейській науковій літературі термін «джентрі» вживається також на позначення китайського стану *шеньши*.

Заходи, вжиті в ході й після англійської буржуазної революції, зміцнили буржуазні відносини в сфері промисловості, торгівлі, кредиту. В 1651 р. побачив світ відомий в історії Англії Навігаційний акт, який забороняв каботажне плавання іноземних кораблів між англійськими портами, дозволяв іноземцям поставляти в Англію товари лише своєї країни і підтверджував монополію англійських комерсантів на торгівлю з колоніями Англії. Цей акт забезпечив панування Англії на світовому ринку. Англійська буржуазна революція мала вплив на Францію, Німеччину, США та інші країни.

Французька революція почалася тоді, коли в Англії та Голландії розвивалися індустріальні відносини. Промисловий переворот в Англії перетворив процес індустріального розвитку на незворотний.

З перших днів революції у Франції були здійснені прогресивні економічні реформи. Скасовувалися податкові привілеї, всім громадянам гарантувалося право на будь-які посади і звання. Позитивну роль у розвитку революції відіграли і деякі вимоги економічного лібералізму, реалізовані великою буржуазією (жирондистами). В лютому 1791 р. спеціальні декрети Установчих зборів скасували державну регламентацію промислового виробництва, ліквідували цехи, проголосили свободу торгівлі.

Після вигнання з Конвенту жирондистів до влади прийшла середня та дрібна буржуазія (якобінці), що завдала вирішального удару ворогам революції, знищивши феодалізм на селі. Було проголошено обов'язковий розподіл общинних земель у тому разі, якщо цього бажала третина місцевих жителів. Спеціальним декретом скасовувалися феодальні права дворянства, борги селян феодалам; однак вимоги сільської бідноти про безкоштовні наділи не були задоволені. В цілому аграрне законодавство було спрямоване на задоволення інтересів середнього селянства та сільської буржуазії.

Велика французька революція 1789–1794 рр. була першою і єдиною революцією, доведеною до повної перемоги над феодальним дворянством та монархією. В Англії революція XVII ст. завершилася компромісом між новим дворянством і буржуазією, а у Франції революція XVIII ст. розгромила феодалізм і утвердила панування буржуазії. Як наслідок, французька революція набула загальноєвропейського і світового значення.

Історія генезису індустріального суспільства пов'язана з розвитком мануфактурного виробництва, тому період XVI – XVIII ст. у розвитку світового господарства був мануфактурним.

Мануфактура - підприємство, що базується на ремісничій техніці, поділі праці, вільнонайманій робочій силі. Це стадія промисловості, яка історично передувала великій машинній індустрії. Існують дві форми мануфактур – розсіяна, що розвивалася в основному в XVI – першій половині XVIII ст., і централізована, що, утвердилася з другої половини XVIII ст. Мануфактури виникали в галузях, де рівень спеціалізації і технічного розвитку створював умови для реорганізації виробництва. Такі умови в XVI і ст. були в суконному виробництві, металургії, суднобудуванні, книгодрукуванні.

Утворення мануфактур йшло двома шляхами:

- торговий капітал проникав у виробництво;
- виробник ставав і підприємцем, і купцем.

Одночасно в промисловості зберігалися ремесла і дрібне товарне виробництво.

У мануфактурний період торговий капітал переважав над промисловим. Головними сферами залучення капіталу в Англії і Голландії була зовнішня торгівля і морські перевезення.

Історія протоіндустріального суспільства - це історія перемоги промислового капіталу над торговим.

Відбувалися зрушення в сфері обігу і розподілу. Просте товарне виробництво переростало в ринкове, розвивався міжнародний поділ праці, формувалися національні, європейський і світовий ринок товарів і грошей. На міжнародних ринках провідну роль відігравали Англія, Голландія. Європейські феодальні країни не були спроможні конкурувати на світовому ринку і перетворилися на продавців своїх аграризованих економічних відносин.

Сільське господарство розвивалося трьома основними напрямками:

- створення буржуазних форм земельної власності,
- еволюція феодальної ренти у капіталістичну,
- зростання товарності.

Змістом цих процесів була боротьба між двома шляхами розвитку аграрних відносин: ринкового підприємництва та дрібнотоварної земельної власності.

В Англії аграрний переворот XVI – XVII ст. відіграв радикальну роль. Там, де застосовувалось огорожування, насильницьке обезземелення селян, відразу утворилася велика земельна власність буржуазного типу, яка здавалася в оренду селянам. Після буржуазної революції на цих землях утверджувалися фермерські господарства, а лендлорди (великі землевласники) отримували капіталістичну ренту. Селян – копігольдерів переводили на становище орендарів, змушували відмовлятися від своїх прав на користування землею. Дрібні селянські господарства перестали існувати, звільнивши місце великій буржуазній земельній власності лендлордів і фермерів. Сільське господарство досягло значних успіхів у вівчарстві, агрокультурі й агротехніці (легкий плуг, складні сівозміни, використання добрив), зроста врожайність зернових культур.

У Голландії розвиток сільського господарства мав компромісний характер. Революція не ліквідувала феодальну земельну власність, але пріоритет належав зміцненню дрібноселянської власності, що зростала в основному за рахунок скуповування монастирських володінь, осушених земель, на яких розвивалися фермерські господарства.

У Франції протягом перехідного періоду зберігалася велика земельна власність феодалів, зміцнилася спадкова рента. Аграрне законодавство якобінців у ході буржуазної революції 1789 – 1794 рр. перетворило цензиви у приватну власність селян. Процес капіталізації здійснився шляхом зміцнення дрібноселянської власності. Селянин перетворився на дрібного аграрія індустріального суспільства.

Отже, визначальними напрямками у господарському розвитку країн Західної Європи була буржуазна перебудова, формування індустріального ладу.